

Битва за Дніпро

Валерій ГРИЦЮК,
начальник Гуманітарного інституту
Національного університету
оборони України
імені Івана Черняховського,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник

Олександр ЛИСЕНКО,
завідувач відділу
історії України періоду
Другої світової війни
Інституту історії
України НАН України,
доктор історичних
наук, професор

59

Історія Другої світової війни така складна й багатоаспектна, що навіть вибір методологічних підходів до її дослідження пов'язаний з деякими труднощами. Є геостратегічний, військовий, економічний, соціальний, етнічний, ентомологічний, морально-психологічний та інші виміри війни, кожен з яких заслуговує на увагу.

«Правда війни» та її критерії

Одні історики переконані в тому, що лише макропроцеси дають уявлення про справжні причини, перебіг та наслідки війни, інші – прагнуть докопатися до її глибинного змісту з допомогою рефлексій її окремих дійових осіб – військовослужбовців, полонених, партизанів, підпільників, евакуйованих, оstarбайтерів і тих, хто перебував на окупованій території. Тож коли мова заходить про «правду війни», відразу постає питання про її критерії. Адже в кожного, хто пережив це апокаліптичне випробування, – генерала і фронтового командира, солдата і штрафника, військового бранця і поліцая, оунівця і комуніста, священика і прокурора, робітника й високопосадовця – власне бачення воєнної минувшини, своя «правда»...

Та все-таки воєнні історики, якщо вони прагнуть до об'єктивності й бажають належати до наукових кіл, мають перевіряти історію наукою і для цього піднятися над релятивністю, у якій, по суті, немає меж. Правильними орієнтирами в цьому сенсі є почуття міри й пропорції, балансу випадкового й закономірного, одиничного й загального, неповторного й універсального. Аби піднятися над простим нанизанням фактів і «начотництвом», банальним переспівом «малих» чи індивідуальних історій, які, на думку деякого, й формують «велику» історію війни, вчений має володіти передовсім двома інструментами: заснованою на досвіді, дослідницькій культурі інтуїцією та мистецтвом інтерпретації. І в кожному разі необхідно мати теоретичні знання і практичні навички пошуку, систематизації і сепарації джерел, герменевтичних прийомів, міждисциплінарних, синтетичних методик, на стику котрих і трапляються розлами, вивчаючи які, науковці можуть проникати в сутність подій і явищ.

Отже, найприйнятнішим нам видається синтетичний підхід, що й слугуватиме нам у аналізі подій 70-річної давнини, а саме битви за Дніпро. Вона ввібрала в себе й економічні зусилля держави і народу, спрямовані на зміцнення боєздатності радянських Збройних Сил, і зовнішньополітичні акції, пов'язані зі співпрацею з Антигітлерівською коаліцією та спонуканням союзників до відкриття «другого фронту» й інтенсивної воєнно-економічної допомоги Радянському Союзу, і трансформації в радянському русі Опору й українському самостійницькому рухах, і зміни в суспільно-політичних настроях населення України.

«Східний вал»: нацистський план відновлення стратегічної оборони

Насправді «битва за Дніпро» – це збірний образ багатьох стратегічних, фронтових і армійських наступальних і оборонних операцій (див. схему). Вона охоплювала всю другу половину 1943 року, починаючи від завершення Курської битви та, на думку науковців, тривала аж до березня 1944 року, коли, з виходом Червоної армії на лінію Луцьк – Чернівці – Батотани, були остаточно поховані примарні надії Адольфа Гітлера щодо відновлення стратегічної оборони, яка проходила дніпровським рубежем.

Перехід Червоної армії до стратегічних наступальних дій, низка невдач вермахту на східному фронті спонукали нацистське керівництво до переоцінки своїх можливостей і поступового переходу до принципово нових рішень щодо подальшого ведення війни. Якщо влітку 1941 року німці наступали на фронті в 3000 кілометрів, улітку 1942 – 1000 км, то влітку 1943 вони спромогли створити наступальне угруповання військ тільки на ділянці фронту в 300 км.

Після поразки під Курськом Гітлер поставив перед своїм генералітетом безапеляційну умову: за будь-яку ціну втримати контроль над Дніпром. У нацистській пропаганді систему оборонних укріплень на його берегах, названу «Східний вал» («Ostwall»), вихваляли як неприступну.

Ще навесні 1943 року Гітлер почав виношувати ідею переходу до стратегічної оборони, ймовірно, уже не вірячи в можливість вдалого літнього наступу. Після Курська ця ідея відтілилася в конкретні рішення. 11 серпня того самого року фюрер віддав наказ про облаштування стратегічного оборонного рубежу німецьких військ. Основою «Східного валу» мав стати Дніпро в середній течії: від річки Молочна на півдні і позицій на півночі по лінії річки Сож, міста Орша, Вітебськ, Псков.

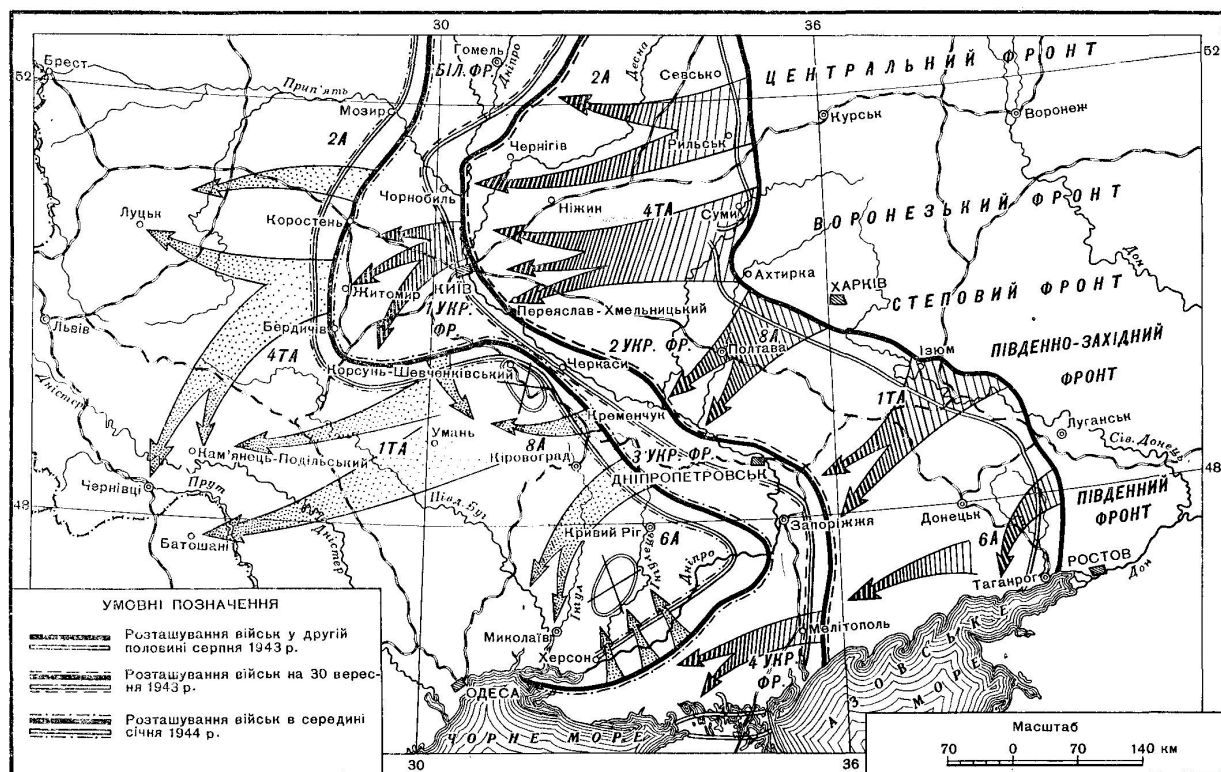
Із середини вересня в документах вермахту оборонний рубіж у смузі груп армій «Південь» та «А» дістав назву лінія «Вотан» (ім'я бога війни у давніх германців), на північ від неї – лінія «Пантера». В пропагандистських акціях продовжував фігурувати «Східний вал». Передній край оборони проходив через командні

висоти, прикриті потужними водними перешкодами, його обладнували позиціями з розгалуженою системою траншей, опорних пунктів, довготривалих вогневих точок, протитанкових та протипіхотних загороджень. Завершення цих робіт було заплановано до 15 листопада. Організовуючи стратегічну оборону, німецьке керівництво розраховувало на перехід до позиційної боротьби, утримання захоплених територій, знекровлення частин і з'єднань радянських військ, які вели наступ, проведення політичних комбінацій для розриву антигітлерівської коаліції та створення необхідних умов для успішного завершення війни.

Керівництво груп армій «Південь» та «А» у серпні-вересні 1943 року організувало відхід своїх військ на стратегічний оборонний рубіж. Проте здійснити задумане повною мірою німцям не вдалося. Неприступність «Східного валу» залишалася пропагандистським міфом. Інженерні роботи не були завершені, війська лише частково зайняли оборонні позиції. Подальший перебіг подій показав, що перехід вермахту до стратегічної оборони не привів до стабілізації фронту і вигідного окупантам позиційного протистояння сторін.

ЗАГАЛЬНИЙ ХІД БОЙОВИХ ДІЙ У БИТВІ ЗА ДНІПРО В 1943 Р.

Вирішальний напрямок наступу

Успішні дії радянських військ під Курськом, Білгородом і Харковом створили передумови для розвитку наступу. На всій протяжності радянсько-німецького фронту Ставка Верховного Головнокомандування визначила вирішальним південно-західний напрямок. На ділянці від Орла до Таганрога, що становила третину всього фронту, було зосереджено 50% особового складу, 40% артилерії, понад 50% літаків, 70% танків. Німецькій групі армій «Південь» протистояло 156 стрілецьких і 6 кавалерійських дивізій, 11 танкових і 7 механізованих корпусів. Проти групи армій «Центр» було розгорнуто 163 стрілецькі та 9 кавалерійських дивізій, 10 стрілецьких бригад, 6 танкових і 3 механізовані корпуси. Натомість група армій «Центр» налічувала 75 дивізій, група армій «Південь» – 49^{*}.

Пріоритетним напрямом був київський. У зв'язку з цим у ході Чернігівсько-Полтавської операції Центрального фронту одержав завдання до початку вересня вийти на лінію річка Десна – Трубчевськ – Новгород-Сіверський – Шостка – Глухів – Рильськ і розвивати наступ на Котолот, Ніжин, Чернігів, Київ. З'єднання Воронежського фронту мали рухатися на Полтаву й Кременчук та відбивати плацдарми на Дніпрі, а завдання Степового фронту – оволодіти лінією Карлівка – Красноград – Кегичівка, захоплюючи дніпровські переправи^{**}.

26 серпня війська Центрального фронту розпочали наступ, в ході якого 19 вересня вийшли до Десни в районі Чернігова, а 23 вересня – до Дніпра. 2 вересня війська Воронежського фронту оволоділи Сумами, прорвали оборону противника в районі міста Ромни, охопили фланг ворожого угруповання (8 піхотних дивізій). Щоб уникнути оточення, німецьке командування віддало наказ про відведення військ на лінію дніпровських рубежів. 22 вересня ударне угруповання фронту вийшло до Дніпра, захопило плацдарми на правому березі в районах Ржищева і Великого Букрина.

Війська Степового фронту 23 вересня визволили Полтаву, а 29 вересня – Кременчук. До кінця місяця вони на всій ширині бойових дій вийшли до Дніпра й відбили у німців кілька правобережних плацдармів. У період від 21 до 30 вересня на лінії протяжністю 700 кілометрів від Лоева до Запоріжжя війська Центрального, Воронежського, Степового та Південно-Західного фронтів вийшли до Дніпра і захопили 23 плацдарми на його правому березі.

Однак через швидкі темпи наступу на Лівобережжі тиллові служби відставали від бойових частин, залишаючи їх без плав- та інженерних засобів, необхідної кількості зброї і боєприпасів,

пального, медичного забезпечення, амуніції. З помітним запізненням просувалися до основної водної артерії України артилерійські з'єднання. До половини артилерії відстало на 100–150 кілометрів від передових частин. Усе це певною мірою компенсували самовідданість, винахідливість і нестандартні дії бійців та командирів.

Та не завжди вдавалося здійснити намічені плани. Були й прорахунки, й невинуваті втрати. Так, командування Воронежського фронту на чолі з М. Ватутіним ухвалило рішення про проведення десантної операції для захоплення важливих плацдармів на правому березі Дніпра. У ніч на 24 вересня 4575 бійців 3-ї та 5-ї повітрянодесантних бригад на літаках доставили й скинули в районі Канева. Але через щільний зенітний вогонь та німецькі світлові сигнали, що дезорієнтували радянських пілотів, парашутистів розпоширили на площі 30 x 90 кілометрів замість запланованої ділянки 10 x 15 км. Взводи, роти і батальйони як цілісні бойові одиниці розпалися, десантники були вимушені вести бій групами без єдиного керівництва, зв'язку зі штабами. Це призвело до великих втрат і провалу операції, яку в результаті досконо припинили.

Не вдалося успішно використати фактор раптовості й під час форсування річки. 28 понтонно-мостових батальйонів, які перебували у складі Воронежського фронту, затрималися з виходом до Дніпра. Тому підготовка і саме форсування ріки проходили повільно, розрізнено, без належного узгодження дій. Ось один із фактів. 3-я гвардійська танкова армія розпочала переправу бойових машин лише через 7 днів після виходу до водного рубежу. Тільки тоді у її розташування почали прибувати підрозділи 6-ї понтонної бригади. Тож поки танкова армія завершила зосередження сил і техніки на Букринському плацдармі, німці вже встигли організувати ешелоновану оборону.

20 жовтня 1943 року Центральный, Воронежський, Степовий, Південно-Західний та Південний фронти були перейменовані відповідно на Білоруський, 1-й, 2-й, 3-й, 4-й Українські фронти. Окрім усього іншого, це мало ще й ідеологічний підтекст, адже на території, з якої гнали займанців, було численне потенційне поповнення лав Червоної армії і мобілізаційні кампанії дали змогу істотно підсилити особовий склад.

Про одну з основних стратегічних наступальних операцій битви за Дніпро – Київську йшлося в попередньому номері «Вісн» (№ 21, с. 32–34). Тепер розглянемо інші. Планом

Нижньодніпровської стратегічної наступальної операції передбачалося, що війська 2-го Українського фронту мали наступати в напрямку Черкаси – Новоукраїнка – Вознесенськ для розгрому кіровоградського угруповання противника, визволення Христинівки і Кривого Рогу та виходу на лінію річка Дністер – Ананьїв – Рибниця. З'єднання 3-го фронту мали до 3 жовтня ліквідувати запорізький плацдарм гітлерівців, розгромити їхнє угруповання в районі Дніпропетровська і просунутися на лінію Кривий Ріг – Апостолове – Грушевий Кут. На війська 4-го фронту покладалося завдання прорвати оборонні укріплення ворога на річці Молочній і рушити на Каховку і Херсон, витиснути його з Північної Таврії.

У ніч на 14 жовтня в результаті нічного штурму радянські війська вибили ворога із Запоріжжя. Ліквідація німецького плацдарму на лівому березі Дніпра убезпечила ліве крило фронту і дала змогу зосередитися на розширенні плацдарму на правому березі в районі на південь від Дніпропетровська. 25 жовтня частини 3-го Українського фронту визволили Дніпропетровськ та Дніпродзержинськ.

Війська 2-го фронту зосередилися на ліквідації кіровоградського угруповання противника, однак значні втрати людей і техніки не дали змоги виконати це завдання. Та все-таки до 20 грудня з'єднання фронту визволили від окупантів Черкаси, Чигирин, Знам'янку і розширили правобережні плацдарми.

Наступальні дії 2-го і 3-го фронтів у Нижньому Подніпров'ї мали на меті створення правобережного плацдарму протяжністю понад 200 кілометрів уздовж фронту і 30 – 100 кілометрів углибину. У цей час з'єднання 4-го фронту зайняли майже всю Північну Таврію і заблокували кримське угруповання ворога.

(Закінчення в наступному номері).

^{*} Дніпро – ріка героїв. – К., 1993. – С. 8.

^{**} Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої вітчизняної війни на теренах України. У кн.: Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Книга перша. – К., 2010. – С. 261.